

«ای مرغک» بررسی قالب شعر پروین اعتصامی

متناسب با فارسی پایه هفتم

ریحانه صادقی

کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی،

دبیر ادبیات مدارس راهنمایی ناحیه ۲ اصفهان

چکیده

قالب شعر «ای مرغک» پروین اعتصامی که پنج بیت آن در کتاب فارسی پایه هفتم آمده، «مسمط» است و با توجه به طرز قافیه‌پردازی هنرمندانه شاعر «دو قافیه‌ای» یا «دو قافیتین جدید» نام دارد. این شیوه بدیع و تازه سخن‌پردازی از دوره مشروطیت شکل گرفت اما اختلاف نسخ دیوان پروین و آوردن پنج بیت از این شعر در کتاب فارسی، در جایی که به بیان نکته آموزشی قالب قطعه می‌پردازد، ممکن است ابهام‌برانگیز باشد.

کلیدواژه‌ها: قطعه، مسمط، قافیه، دو قافیه‌ای جدید

مقدمه

اگر چه با مطالعه شعر کامل «ای مرغک» در دیوان پروین و بررسی نوع قافیه‌پردازی آن می‌توان به قالب شعری مورد نظر یعنی «مسمط» پی برد، آنچه می‌تواند برای خواننده پنج بیت از این شعر در کتاب درسی ابهام‌برانگیز باشد این است که پس از پایان متن درس به بیان و آموزش قالب شعری «قطعه» پرداخته شده است؛ هر چند نمونه آورده شده از این قالب، قطعه‌ای از سعدی باشد.

از طرفی، در مقدمه کتاب (سخنی با دبیران گرامی) به این موضوع اشاره شده که «نکته‌های زبانی و ادبی برگرفته از متن درس است و پیوستگی زیادی با ساختار زبانی درس دارد، آموزش این نکات

به درک و فهم متن کمک می‌کند. بنابراین، متن محوری از اصول مورد تأکید است.» دیگر آنکه در برخی از نسخ دیوان شعر پروین این شعر را در بخش قطعات و تمثیلات دیوان ثبت کرده‌اند.^۱ از این روی ممکن است ذهن خواننده، قالب شعر را «قطعه» بدانند.

در این نوشتار، پس از تعریف مختصر قالب مسمط موضوع و محتوای آن و آوردن نمونه‌های دیگر این نوع شعری به بررسی این موضوع پرداخته‌ایم.

بعضی شاعران به جای آوردن قصاید طولانی و ملال‌آور، نوآوری کردند و قصایدی به صورت چهار پاره ساختند؛ یعنی ابیاتی که به چهار بخش تقسیم می‌شد: سه بخش اول از سجع درونی برخوردار بود و بخش چهارم قافیه‌ای مغایر با سجع‌های درونی داشت

در کتاب فارسی پایه هفتم (صفحه ۹۴) پس از شناساندن و معرفی پروین اعتصامی، شاعر پرآوازه چرخ ادب، پنج بیت از سروده «ای مرغک» او آورده شده است:

«ای مرغک خرد ز آشیانه

پرواز کن و پریدن آموز

تا کی حرکات کودکانه

در باغ و چمن چمیدن آموز

رام تو نمی‌شود زمانه

رام از چه شدی رمیدن آموز
مندیش که دام هست یا نه
بر مردم چشم دیدن آموز
شو روز به فکر آب و دانه
هنگام شب آرمیدن آموز

پس از آن، در نکته دوم صفحه ۹۹ به بیان و آموزش قالب «قطعه» می‌پردازد که «قطعه شعری است که در آن به پند و اندرز و مسائل اخلاقی و اجتماعی می‌پردازند و مصراع‌های دوم همه بیت‌های آن هم‌قافیه‌اند.»

همچنین در صفحه ۱۰۰، سؤال دوم بخش «نوشتن» نیز با آوردن یک قطعه دو بیتی از پروین (برزگری پند به فرزند داد/ کای پسر این پیشه پس از من تو راست/ هر چه کنی کشت همان بدروی/ کار بد و نیک چو کوه و صداست) از دانش‌آموز خواسته شده است که پیام شعر، و قافیه و ردیف آن را بنویسد.

دیگر اینکه چون در توضیح قالب قطعه گفته شده که مصراع‌های دوم همه بیت‌ها هم‌قافیه‌اند، این سؤال پیش می‌آید که چرا در این شعر مصراع‌های اول نیز قافیه دارند. در آغاز، دو بند از مسمط «ای مرغک» را می‌خوانیم و سپس به بیان توضیحاتی در این باره می‌پردازیم.

ای مرغک خرد ز آشیانه

پرواز کن و پریدن آموز

تا کی حرکات کودکانه

در باغ و چمن چمیدن آموز

رام تو نمی‌شود زمانه

رام از چه شدی رمیدن آموز
مندیش که دام هست یا نه
بر مردم چشم دیدن آموز
شو روز به فکر آب و دانه
هنگام شب آرمیدن آموز
از لانه برون مخسب ز نهار
این لانه ایمنی که داری
دانی که چه سان شدست آباد
کردند هزار استواری
تا گشت چنین بلند بنیاد
دادند به اوستاد کاری
دوریش ز دستبرد صیاد
تا عمر تو با خوشی گذاری
وز عهد گذشتگان کنی یاد
یک روز تو هم پدید آری
آسایش کودکان نوزاد
که دایه شوی گهی پرستار...
(رجب زاده، ۱۳۷۳: ۶۰۲)

مسمط در لغت

این واژه اسم مفعول از مصدر تسمیط است به معنای دُر در رشته کشیده شده است. (دهخدا به نقل از آندراج، ذیل مسمط)
به گفته صاحب المعجم: این شعر را از بهر آن مسمط خوانند که چند بیت را در سلک یک قافیه کشند.

قالب مسمط در اصطلاح ادبی

«شعری شامل چند بخش که هر بخش از چند مصراع متحدالوزن و متفق القافیه‌ای ساخته می‌شود که در پایان مصراع آخر هر بخش، قافیه اصلی را که بنای شعر بر آن است تکرار کنند.» (رزمجو، ۱۳۷۴: ۳۳)
هر بخش از مسمط را یک لخت یا یک رشته یا یک خانه می‌گویند که معمولاً از ۳ تا ۶ مصراع و به ندرت تا ۱۰ مصراع تشکیل می‌شود و بسته به آنکه ۳ تا ۱۰ مصراع داشته باشد آن را به ترتیب مسمط مثلث (سه مصراعی)، مربع (چهار مصراعی)، مخمس (پنج مصراعی) و ... خوانند.

نخستین بار منوچهری بود که با نوآوری در قافیه و قالب شعری در شکل و ساختمان قصیده دگرگونی ایجاد کرد و علاوه بر موضوعات متداول به توصیف

اجزای طبیعت چونان نقاش ماهری به تصویر کشید و تصاویر بدیعی خلق کرد. مسمط‌های او ساختمان قصیده دارد اول از آن تغزل است و بعد از تغزل هم به مدح ممدوح می‌پردازد.» (شمیسا، ۱۳۷۵: ۲۹۳)

این قالب از قصیده گرفته شده است. بعضی شاعران به جای آوردن قصاید طولانی و ملال آور، نوآوری کردند و

سه پاره اول را مسجع می‌آورد و در پاره چهارم قافیه را رعایت می‌کند، مسمط خوانده است. نظیر شعر زیر از عبدالواسع جبلی:
از دور آدم تا کنون، دل‌ها بسی گردیده خون
آکه نشد یک کس که چون، رفته است در قسمت قلم
در اشعار مولانا این نمونه فراوان است:
دیده سیرست مرا، جان دلیرست مرا
زهره شیرست مرا، زهره تابنده شدم
حال «اگر سه قسم اول را مسجع بیاورد و در قسم چهارم کلمه‌ای چند را ردیف سازد «مسمط المختصر» خوانند.» (رزمجو، ۱۳۷۴: ۳۵)

تشابه قالب مسمط با قالب‌های دیگر شعری

از میان قوالب شعری، مسمط با ترجیع و ترکیب تشابهاتی دارد: «ترکیب‌بند و ترجیع‌بند قطعه شعری است که دارای چند قسمت یا فصل یا بند جداگانه و متحدالوزن باشد؛ بدین گونه که هر بند با بیتی مصرع و قافیه‌ای تازه آغاز می‌شود و قوافی دیگر ابیات آن بند، از قافیه اول پیروی نماید و آن گاه هر بند از بند دیگر به وسیله بیتی مفرد جدا گردد. اگر این بیت که قدما آن را ترجیع‌بند و ما آن را واسطه می‌نامیم مصرع باشد و در آخر هر بند عیناً تکرار شود، شعر را «ترجیع‌بند» خوانند و اگر تفاوت پذیرد، آن را «ترکیب‌بند» گویند. این دو نوع شعر چنان که می‌بینیم فرق چندانی با هم ندارند و قدما هر دو نوع را غالباً ترجیع خوانده‌اند و این شعر خاقانی که در ضمن ترکیب‌بندی آمده گواه این معنی است:

بر جناب او و بر اهل جهان فرخنده باد
رجعت نوروز و ترجیع من و تقویم او»^۲
از ویژگی‌های عمومی دیگر ترجیعات و مسمطات تشابه موضوعی آن‌هاست؛ چون: مدح و مرثیه و عشق و وصف و شکوی و سایر موضوعات مشابه. (موتمن، بی تا، ۳۱ و ۲۴)

شعر مسجع

رشید و طواط در «حدایق السحر» خود، شعر مسجع را که شاعر هر بیت آن را به چهار قسمت (پاره) تقسیم می‌کند و آخر

مسمط ترجیعی

«شعاری که از اختلاط دو قالب مسمط و ترجیع‌بند حاصل می‌شود. «مسمط ترجیعی» نام دارد؛ با این تفاوت که در ترجیع‌بند فقط مصراع اول و مصراع‌های دوم هر بخش متحدالقفیه‌اند در حالی که در مسمط ترجیعی همه مصاربع در هر بخش از قافیۀ یکسان پیروی می‌کنند. البته از لحاظ بیت فاصله یا بیت ترجیع که در فاصلۀ بخش‌ها عیناً تکرار می‌شود، تفاوتی ندارند.» (اعظمی‌راد، ۱۳۶۶: ۱۰۰)

ترجیع‌بند یا مسمط در حقیقت قصیده‌ای است که آن را تجزیه و به بخش‌های مختلف تقسیم کرده‌اند.

از سوی دیگر، باید به تشابه مسمط مسجع سالم از نظر شکل و آهنگ به بحر طویل هم اشاره کرد. به‌طوری که بعضی چون علامه شبلی نعمانی نیز مسمط مسجع عبدالواسع جبلی را که براساس قواعد چهار پاره سروده، بحر طویل انگاشته؛ حال آنکه شمس قیس رازی آن را به صراحت مسمط نامیده است:

الا ساقی المدام مرا باده ده تمام
سمن بوی لاله فام که تا من در این مقام
زنم یک نفس به کام که کس را ز خاص و عام
در این منزل ای غلام امید فرار نیست
(ذوالفقاری، ۱۳۷۳: ۶۳-۵۷)

بحر طویل گزینه شعری است به تسلسل که از توالی اختیاری یک رکن عروضی سالم خارج از سنت‌های مرسوم عروضی به‌وجود می‌آید:

الا یا ایها الساقی، به عارض ماه آفاقی، نظر بر تیره روزان کن، چراغ ما فروزان کن، به دست چون ید بیضا، سر مینای می بگشا...

«در مسمط جز بخش آخر، بقیه ابیات متفق‌القفیه‌اند و بین پاره‌های هر مصراع قافیۀ درونی وجود دارد. حال آنکه بین پاره‌ها و عبارات بحر طویل سجع و ترصیع برقرار است و سجع بین پاره‌ها به‌طور منظم نیست.» (همان: ۶۱)

محتوا و موضوع مسمط

«محتوا و موضوع مسمط سروده شده قبل از مشروطه موضوعات غنایی، توصیف

طبیعت و مدح است اما با رخداد انقلاب مشروطیت و ظهور اندیشه‌های نو در عرصۀ سیاست و امور اجتماعی، این نوع از شعر قالبی شد برای افکار آزادی‌خواهانه، وطن‌دوستی، ادب پرخاشگر، انتقاد و طنزهای سیاسی و اجتماعی.» (رزمجو، ۱۳۷۴: ۳۵)

قالب‌های گوناگون مسمط تمام مزایا و مشخصات قصیده را در برمی‌گیرد و فقط از لحاظ فنی و قالب ظاهر با آن فرق می‌کند. شاعر در قصیده با یکنواختی قافیه و طول کلام و محدودیت قافیه روبه‌رو می‌گردد و محدودیت قافیه موجب تعقیدات لفظی و معنوی می‌شود، اما در مسمط، هر بخش از شعرش را به شرح جزئی از مقصود کلی اختصاص می‌دهد و محدودیت و طول کلام ندارد و فارغ از تنگنای قافیه هر جا لازم است، بر تعداد بندها می‌افزاید و سخن خود را به پایان می‌رساند.

تحول و دگرگونی مسمط در دوران مشروطه

قالب مسمط از دوران مشروطیت به بعد رواجی تازه یافت و برخی شاعران توانستند با بهره‌گیری از این قالب شعری و با شیوه‌ای نو و بدیع، اشعاری ملی و میهنی بسازند. «در این تجددخواهی قالب مسمط و صورت‌های ترجیعی، ترکیبی و مستزاد نسبت به قالب‌های دیگر برای بیان افکار سیاسی و اجتماعی، انتقادی و طنزآمیز مورد توجه و تحول بیشتری قرار گرفت و شاعران آزادی‌خواهی چون ملک‌الشعرا بهار، فرخی یزدی، اشرف‌الدین قزوینی (گیلانی) هم از لحاظ فرم هم از لحاظ محتوا دگرگونی‌های بسیاری در این قالب‌ها پدید آوردند.» (اعظمی‌راد، ۱۳۶۶: ۱۵)

مقدمه) همچنین طرز قافیه‌پردازی تازه‌ای را نیز در عرصۀ ادبی ابداع نمودند. همان‌طور که می‌دانیم، ذو قافیتین شعری است که دو قافیه پهلوی یکدیگر باشند. این تفنن، نخستین بار در شعر قطران تبریزی دیده شد و شاعران پس از او نظیر رشید و طواط آن را تتبع کردند که بعدها به پیدایش ذوقافیتین جدید انجامید.

دنبالۀ مطلب در وبگاه نشریه

پی‌نوشت‌ها

۱. از جمله می‌توان به کتب زیر اشاره کرد: دیوان قصاید و مثنویات و تمثیلات و مقطعات پروین اعتصامی، با مقدمۀ بهار، چاپ ۷، ناشر ابوالفتح اعتصامی، تهران، ۱۳۹۷ قمری. ص. ۸۴.
۲. دیوان قصاید و مثنویات و تمثیلات و مقطعات خاتم پروین اعتصامی، با مقدمۀ بهار، چاپ ۱، تهران، مروی: ۱۳۶۸. ص. ۱۱۳.
۳. دیوان کامل پروین اعتصامی، به کوشش محمد تقی بابایی، چاپ ۱۴، تهران، نمونه: پاییز، ۱۳۸۰، ص. ۱۹۱.
۴. دیوان پروین اعتصامی، به‌اهتمام امیر مقدم، تهران، حسام‌الدین: ۱۳۸۴. ص. ۹۲.
۵. البته در برخی دیگر از نسخ هم در بخش مسمطات دسته‌بندی و ثبت شده است؛ مثلاً در: دیوان پروین اعتصامی، با دیباچۀ بهار، تهیه و تدوین: فرشته وزیری نسب، پرنکار پارس: ۱۳۷۴. ص. ۳۸.
۶. دیوان پروین اعتصامی، مقدمه، تنظیم و شرح لغات: شهرام رجبیزاده، تهران، قدیانی: ۱۳۷۳. ص. ۶۰۲.
۷. دیوان پروین اعتصامی، تصحیح علی کوچکی، با مقدمۀ بهار، بی‌تا.
۸. دیوان پروین اعتصامی، با مقدمۀ بهار، تهران: آبان ۱۳۸۷.
۹. این بیت را در دیوان خاقانی نیافتم و به نقل از کتاب «تحول شعر فارسی» صفحه ۲۵ آورده شده است.
۱۰. این مسمط در شماره اول روزنامه صور اسرافیل چاپ سوئیس منتشر شد. (به نقل از کتاب مسمط در شعر فارسی: ۱۴۱).
۱۱. دیوان اشعار ملک‌الشعرا بهار، ج ۱، ص. ۴۱۴.
۱۲. برگزیده دیوان ایرج میرزا، ص: ۲۴۰.
۱۳. دیوان پروین اعتصامی، ناشر: ابوالفتح اعتصامی، ص. ۸۴.

منابع

۱. گروه مؤلفان؛ فارسی پایه هفتم (دوره اول متوسطه)، کد ۱۰۱، ۱۳۹۲.
۲. مؤتمن، زین‌العابدین، تحول شعر فارسی، چاپ شرق، ۱۳۷۰.
۳. اعظمی‌راد، گنبد دردی، مسمط در شعر فارسی امیرکبیر، تهران: ۱۳۶۶.
۴. بهار، محمد تقی، دیوان ملک‌الشعرا بهار، ج ۱، امیرکبیر، چاپ ۲، ۱۳۶۵.
۵. شمیسا، سیروس؛ انواع ادبی، چاپ ۴، فردوسی، تهران، ۱۳۷۵.
۶. رزمجو، حسین؛ انواع ادبی و آثار در زبان فارسی، آستان قدس رضوی، چاپ ۳، مشهد، ۱۳۷۴.
۷. ایرج میرزا، برگزیده دیوان ایرج میرزا، به اهتمام حبیب الماسی، آشنا، چاپ ۴، تهران، ۱۳۷۲.
۸. دهخدا، علی‌اکبر، لغت‌نامه، چاپ دوم از دوره جدید دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۷۷.
۹. اعتصامی، پروین، دیوان قصاید و مثنویات و تمثیلات و مقطعات خاتم پروین اعتصامی، با مقدمۀ بهار، ناشر ابوالفتح اعتصامی، چاپ ۷، تهران: ۱۳۹۷ قمری.
۱۰. اعتصامی، پروین، دیوان قصاید و مثنویات و تمثیلات و مقطعات خاتم پروین اعتصامی، با مقدمۀ بهار مروی، چاپ ۱، تهران: ۱۳۶۸.
۱۱. اعتصامی، پروین، دیوان کامل پروین اعتصامی، به کوشش محمد تقی بابایی، نمونه: پاییز، چاپ ۱۴، تهران: ۱۳۸۰.
۱۲. اعتصامی، پروین، دیوان پروین اعتصامی، به‌اهتمام امیر مقدم، حسام‌الدین، تهران: ۱۳۸۴.
۱۳. اعتصامی، پروین، دیوان پروین اعتصامی، با دیباچۀ بهار، تهیه و تدوین: فرشته وزیری نسب، پرنکار پارس: ۱۳۷۴.
۱۴. اعتصامی، پروین، دیوان پروین اعتصامی، مقدمه، تنظیم و شرح لغات: شهرام رجبیزاده، قدیانی، تهران: ۱۳۷۳.
۱۵. اعتصامی، پروین، دیوان پروین اعتصامی، تصحیح علی کوچکی، با مقدمۀ بهار، بی‌تا.
۱۶. اعتصامی، پروین، دیوان پروین اعتصامی، با مقدمۀ بهار، تهران: آبان، ۱۳۸۷.
۱۷. ذوالفقاری، حسن، «بحر طویل یا مسمط کمال‌الدین فارسی»، مجله تحقیقات اسلامی، سال ۹، شماره ۱ و ۲، سال ۱۳۷۳.